

РЕАЛНОСТ И УТОПИЯ В ТВОРЧЕСТВОТО НА ГЕЙЗА ВАМОШ

Дажмар ГАРАЙ КРОЧАНОВА

Университет „Коменски“, Словакия

E-mail: dagmar.krocanova@uniba.sk

REALITY AND UTOPIA IN THE WORKS OF GEJZA VÁMOŠ

Dagmar GARAY KROCHANOVA

Comenius University in Bratislava, Slovakia

E-mail: dagmar.krocanova@uniba.sk

ABSTRACT: Gejza Vámoš (1901 Dévaványa, Hungary – 1956 Muriaé Minas, Brazil) is one of the most remarkable Slovak writers of the interwar period. His life and literary work is similar to those of a number of European intellectuals of Jewish origin, who experienced otherness and alienation, and looked for strategies to overcome them. Despite the fact that the legislation in the Czechoslovak Republic in the interwar period supported religious equality, the stereotypes concerning the Jews and the doubts about their assimilation continued. Vámoš expressed his ideas about a new community in his doctoral dissertation in philosophy *Princíp krutosti* (The Principle of Cruelty) defended at Comenius University in Bratislava in 1932 as well as in his literary works, especially in the novels *Atómy Boha* (Atoms of God) (1928) and *Odlomená haluz* (Broken Branch) (1934). The former work challenges the idea of creation and perceives a doctor of medicine as a new prophet, whereas the latter one discusses the possibilities of Jewish assimilation and the problems of upbringing. *Odlomená haluz* was awarded a prize in Prague but at the same time Vámoš faced lawsuits and severe accusations related to some parts of the novel. In 1939, he left for China, and in the late 1940s, he moved to Brazil. New editions of his fiction appeared in Czechoslovakia in the 1960s, and after 1989, his work was included in the history of philosophical thinking in Slovakia.

KEYWORDS: Gejza Vámoš (1901 – 1956), interwar period, Slovak literature, Jewish studies

Гейза Вамош (1901 – 1956) се нарежда сред най-значимите личности на словашката култура в периода между двете световни войни. През 1925 г. завършва медицина в Прага, през 1932 г. защитава докторат по философия в Университета „Коменски“ в Братислава, но в общественото съзнание той остава най-вече с литературното си творчество. В него най-често се засягат табуизирани теми, затова читатели и критици го намират за скандално и провокативно. Изобличаването на трайно насаждани заблуди не среща положителен отзвук, нещо повече – нарушава представата за същността и ролята на литературата. Прозаикът и критик Доброслав Хробак (1907 – 1951) определя съвременника си за „enfant terrible на словашката литература“ (Chrobák, 1957, s. 105), който директно, без заобикалки се обявява срещу еснафското отношение към изкуството и представите за хармония и единомислие в обществото. Освен проза и спорадично драма, Вамош пише рецензии, полемични текстове и есета. Заради еврейския му произход неговите книги са иззети от библиотеките¹ след 1939 г., а самият той остава в изгнание в чужбина и след 1945 г. Ето защо завръщането на творчеството му в словашкото културно пространство става бавно и постепенно. Интересът на изследователите към творбите на писателя се засилва в началото на 60-те години на 20. век, а след това – след 1989 г. В същия времеви диапазон се преиздават и неговите произведения. Съвременната словашка критика отнася прозата му към натурализма и декаданса, но също така и към експресионизма. В последните десетилетия творчеството на Вамош е обект на изследване и от гледна точка на философията, като същевременно става част от историята на философската мисъл в Словакия².

¹ Всички книги на Г. Вамош, с изключение на повестта „Легенда за ездача“ (*Jazdecká legenda*, 1932) и три фрашки от 1935 г., са включени в „списъка с книги от словашката художествена литература, които са иззети от обществените библиотеки, тъй като в съдържателно отношение не отговарят или противоречат на душевността на самотнития словашки народ в независимата Словашка република.“ (без автор, политически ежеседмичник Gardista, 1939, s. 12).

² Става дума за изследванията главно на Милан Зиго (Zigo, 1996) и Ерика Лаликова (Lalíková, 2010), които определят философията на Вамош като „биологична“. За разлика от тях Адам Бжох (Bžoch, 2002) я отнася към т. нар. философия на живота.

Биографията на Гейза Вамош разкрива редица общи черти със съдбата на много интелектуалци от Централна Европа от първата половина на 20. век и убедително доказва наличието на политически натиск върху отделния индивид. Писателят е роден през 1901 г. в Деаваня, град в днешна Източна Унгария. Още като деца той и трите му сестри остават без майка. Работата на баща им като чиновник в железниците налага семейството да се премести в днешна Словакия. В новосъздалата се геополитическа ситуация след разпадането на Австро-Унгария Вамош става гражданин на току-що възникналата Чехословашка република. През 1919 г. е приет да учи медицина в Прага. Независимо че официалният език в новообразуваната държава е само един, чехословашкият (както и народът е чехословашки), новите условия се оказват далеч по-благоприятни за развитието на словашкия като език на културата и литературата в сравнение с изминалия период. Като студент от словашката част на републиката, в Прага Вамош се движи главно в обкръжението на словашки студенти. В своя статия се обявява за славянофил и защитник на словашкия народ³. Започва да публикува на словашки език, като си поставя амбициозната цел да участва във формирането на новата словашка култура. Контактът с чешката среда, налаганата теория за чехословашкия език (респ. за сближаването между чешкия и словашкия език), наред с унгарския като първия език, който научава, оказват влияние върху езика и стила на писателя. Критиците на ранното му творчество отбелязват, че той не владее достатъчно добре словашки език⁴. Всъщност всичките му белетристични произведения излизат в чешки издателства⁵. По време на Чехословашката република творецът „справедливо“ разделя дейността си между Чехия (1919 – 1928) и Словакия (1928 – 1939), където работи като лекар в балнеологичния курорт Пиещяни в края на 20-те години. Напуска Чехословакия в навечерието на нейното разпадане през март 1939 г. и заминава за Китай, където се установява в гр. Тиендзин и остава там до края на Втората световна война. От кореспонденцията му става ясно, че не само влошената политическа обстановка в Европа и Словакия, но и лични мотиви стават причина за неговото заминаване. Вамош тежко понася последствията от съдебните дела след излизането на романа „Прекършени клони“ (*Odlomená haluz*, 1934) (т. нар. Бахнянска афера⁶) и отхвърлянето на следващите му ръкописи. Не успява да преодолее творческата криза, в която изпада в резултат на случилото се. Докато Гейза Вамош се намира в Китай, неговият баща е застигнат от същата печална участ, както хилядите депортирани от Словакия⁷ евреи. След края на войната възнамерява да се върне в Чехословакия, редица трудности обаче съпътстват подновяването на словашкото му гражданство. По тази причина в края на 40-те години на 20. век емигрира в

³ В уводната си статия „Слушай, наш скъпи народе!“ (*Čuj, národ náš drahý!*) за първия брой на списание *Svojeť* Вамош пише: „Всяка епоха ражда народ, който дарява света с нещо безсмъртно. Дошло е времето на славянската свобода, днес ние сме тук и даваме на света това, което притежаваме – своята дълбока, непоковарена от материалистичния Запад, нежна, мислеща душа“ (Vámoš, 1922, s. 2).

⁴ Например рецензията на Ян Хамалиар (Hamaliar, 1925) за дебютния сборник „Окото на Едита“ (*Editino očko*, 1925), публикувана през 1925 г. във в-к *Národné noviny*.

⁵ Сборникът с повести „Окото на Едита“ (първо и второ допълнено издание), романът „Атомите на Бога“ (*Atómy Boha*, 1928) и повестта „Легенда за ездача“ излизат в издателството на чеха Леополд Мазач, като място на издаване се посочва Прага – Братислава; романът „Прекършени клони“ е публикуван от пражкото издателство „Мелантрих“.

⁶ Прототип на фиктивното градче Бахняни е словашкият курортен град Пиещяни, известен с лечебната си кал (словаш. *bahno*). По времето, когато романът излиза от печат, Вамош работи там като лекар. По описанията на някои места Бахняни напомня словашкия град Нитра, в който писателят завършва средното си образование. Поради очевидната прилика на героите в романа с действителни лица Вамош е изключен от лекарската камара в Пиещяни и е подведен под съдебна отговорност. Случаят намира широк отзвук в тогавашния периодичен печат и въпреки подкрепата на повечето словашки интелектуалци, Вамош и семейството му преживяват тежък емоционален срив.

⁷ През септември 1941 г. е приет т. нар. Еврейски кодекс (Указ № 198/1941 на словашкото правителство), който съдържа редица антиеврейски разпоредби. През 1940 г. се започва с отнемане на имуществото, а през март 1942 г. вече са факт първите депортации в нацистките лагери. Депортациите продължават до октомври 1942 г., като след избухването на Словашкото народно въстание (август 1944 г.) са възобновени до март 1945 г. Смята се, че в концентрационните лагери загиват над 70 000 словашки евреи.

Бразилия⁸, след което окончателно прекратява писателската си дейност. Упражнява лекарската професия в миньорската област Муриае Минас, където умира през 1956 г.

В случая с Гейза Вамош езикът, религията, националността или гражданството се явяват флуидни показатели за идентичност. Освен унгарски, чешки и словашки той владее английски (както се вижда от цитиранията в неговата дисертация и работните му посещения във Великобритания), а също и латински и немски език с оглед на тогавашните образователни стандарти. Липсват данни за познания по други езици в периода на емиграция, но с оглед на лекарската му практика е възможно да е имал. В периода между двете световни войни е член на Асоциацията на есперантистите⁹; тъкмо на есперанто писателят възлага обединяваща роля за преодоляване на езиковия сепаратизъм и национализъм. Изборът словашкият да бъде езикът, на който да твори и общува, вероятно има връзка с местожителството му по времето на разпадането на монархията, но и с явните му симпатии към потисканите народи (и индивиди). Афинитетът на Вамош към словашката култура може да се схваща като отъждествяване с идеите на Първата чехословашка република, която прокламира принципите на демокрация, признава религиозните свободи и провежда национална политика, различна от досегашния австроунгарски „потисник на народите“, т.е. притежава белезите на „Новия свят“. Съдбите на Вамош и Чехословашката република (и в частност Европа) се преплитат: ако 1918 г. обещава ново начало, то 1939 г. бележи провал на проекта. Творецът придобива и губи национална и държавна принадлежност в резултат на турбулентната историческа обстановка. (Не е известно с какви документи заминава от Китай за Бразилия). Хипотетичното му завръщане в чехословашкия контекст след 1948 г. изглежда малко вероятно, като се има предвид съдбата на антикомунистически настроените интелектуалци, на авангардното изкуство, а в крайна сметка, и на зараждащата се вълна от антисемитизъм. Отношението на Гейза Вамош към еврейството може да се реконструира на няколко пластове различни равнища – личната семейна съдба, периодичните изявления за съдбата на еврейството¹⁰, белетристиката и най-вече романа „Прекършени клони“. Често творбата е определяна като *възпитателен роман (Bildungsroman)*, но и като *роман с ключ (à clef)* за трудностите и възможностите за асимилация на еврейството в словашка среда. Възпитателният роман разгръща съдбата на Самко Кракауер, който израства в ортодоксално еврейско семейство, но не спазва кашер правилата и не почита обредите. Неговата майка е принудена да го изпрати при биологичния му баща, който е друговедец, гой. Там героят получава ново име – Микулаш Ангелмой – и съвсем различно възпитание с акцент върху свободата на отделния индивид и възторга от мъдростта и прогреса, който събужда у него не само науката, но и интелектът на образовани личности от различни религиозни общности. От значение за съзряването на героя е бащината прямота в разговорите и въпросите, които го интересуват – съмненията за собствения му полуеврейски произход, осъзнаването на пробуждащата се сексуалност, моралните въпроси и поуците от историческата съдба на различни цивилизации. Микулаш и баща му Михал са типови персонажи – те са свършени, свободомислещи хора, лишени от предрасъдъци и ограничения, и това ги отличава от останалите – именно те са хората на бъдещето, на златния век на човечеството. Неслучайно фамилното им име Ангелмой е алюзия за идеален, божествен произход. Първоначално Вамош нарича романа си „Златният век“ (*Zlatý vek*). Под това заглавие творбата е включена в издателски конкурс, но в крайна сметка излиза като „Прекършени клони“. За разлика от първото, новото заглавие подчертава други конотации. „Златният век“ препраща към мита за златния век на човечеството¹¹ и същевременно утвърждава концепцията за бъдещето като завръщане към началото, към корените, и по този начин насърчава осмислянето на еврейството. Заглавието „Прекършени клони“ се свързва с картината на присаждането на овощни дървета в края на романа: както в овощарството се разчита на различни генетични ресурси, така смесените бракове могат да бъдат решение за по-свършено поколение.

⁸ От кореспонденцията на Вамош става ясно, че след Втората световна война една от сестрите му – Едита, живее в Бразилия, а другата, Маргита – в Прага. За съдбата на третата сестра Верона липсват сведения. Вамош никога не се е женил и не е имал деца.

⁹ В архива на писателя в Словашката национална библиотека в гр. Мартин се съхраняват писмата (в две папки под номера 72 K 4 и 72 P 35) между него и *Universala Esperanto-Asocio* в периода 1929 – 1937 г.

¹⁰ В архива на Вамош в Словашката национална библиотека в папка 72 AJ 1 се съдържат изрезки от вестникарски статии, отразяващи различни аспекти на еврейството.

¹¹ Представата за златния век на миналото води началото си от гръцкия поет Хезиод.

В романа авторът разгръща стратегия за асимилация, базирана на биологични, генетични основи. Последната глава на романа пресъздава бракосъчетанието между еврейка и християнин словак. Независимо че гостите и от двете страни са обезпокоени от тази стъпка, самата сватба е знак за помирение и визия за бъдещето, за превъзходство на природата над традициите и предразсъдъците. Кръчмарката еврейка жално нарежда: „[...] двете прекрасни дъщери Майзлови, то вие и досега не бяхте наши – но поне имаше надежда, че семето ни няма да се загуби. Че ще си дойдете и омъжите по нашенски. Но днес, днес е краят. Простете на старата еврейка, но така ми се къса сърцето [...] на хасене няма да ви свирят като на мене някога онази наша скъпа, любима, чудесна песен. И през сълзи тя запя с тънък, треперещ гласец: *Hat d'Jide Wábele, / Hat d'Jide Jídele. / Hat d'Jide, Jíde, Jíde, / Hat d'Jide Wábele.*“ (Vámoš, 1934, s. 323). Аристократичният по произход приятел на младоженеца му натяква, че „родът се изгражда, а не се руши“ (пак там, s. 325). В отговор женихът обяснява, че този брак внася редица подобрения в родословното дърво: „Ето, чак до Вавилон стигнах, та това не са ли двайсет хиляди години назад във времето, в потопената люлка на човечеството Атлантида, откъдето се ражда семитската раса.“ (пак там). Той мотивира своето решение, като сравнява евреите със словаците: „Все едно сега са прекосили Червено море. Същата проникателност, издръжливост и жизненост. Да ги открием. Да ги приковем на позорния стълб. Да вземем от тях каквото ни е нужно, да им дадем това, от което имат нужда те. Да разпънем Авраам. Да ги отучим да угаждат на Господ с коремите си. Да им дадем здрави нерви и малко спокойствие... Да ги изведем от Египет още веднъж, но както си му е редът... Да се смесим с тях. Те имат хиляди качества, които ние не притежаваме и чиято липса до ден днешен моят род изплаща с дълбок, непробуден сън, безпомощно безхаберие и примитивен, труден живот [...] ти искаш да си потомък на Арпадите, а аз искам наследник, който да копае, да се труди, да събужда живот... От съседната градина, като че ли в отговор, се разшумяха листата на ябълки, круши, праскови. Величествени, здрави, прекрасни овощки. Присадени някога с калем върху стари дървета.“ (Пак там, s. 326 – 327). Асимилацията на евреите в съвременната история на европейските народи протича по-различни начини, като резултатите от процеса също не са еднакви. В унгарската част на монархията през 1868 г. са узаконени гражданските, а през 1895 г. – и религиозните им права. Подобно на други интелектуалци, и Вамош се интересува от предпоставките и препятствията за нейната реализация. В романа, чието действие се развива преди разпадането на Австро-Унгария, той сравнява положението на евреите в Галиция в Горна Унгария (Словакия), и Долна Унгария (Унгария). Според твореца причините за провала на асимилацията на едните и другите евреи се коренят както в защитните реакции и съдържаното им поведение, така и в прекаленото им обвързване с традициите. Това неминуемо се отразява върху техния начин на живот и ценностната система. В същото време писателят изтъква културния и икономическия дефицит на християните от различни националности, който няма как да впечатли евреите. Благодарение на плодородната унгарска земя, на искреността на унгарския селянин и привлекателността на унгарската култура, интеграцията на евреите „на юг“ се оказва успешна. Възможно е разликите в изобразяването на унгарското и словашкото село в главата „Евреин на Севера и на Юга“ (*Žid severu a juhu*) да разкриват симпатиите на автора към Унгария във време, в което т. нар. „унгарски въпрос“ е все още гореща тема. Те са продиктувани от опитите за ревизия на Трианонския договор от 1920 г. и могат да се схващат като израз на носталгия или проява на иредентизъм. Сходни идеи за проумяването на проблема за еврейската асимилация споделят и унгарските прозаисти от еврейски произход Лайош Хатвани (1880 – 1961)¹² и Анна Лешнай (1885 – 1966), които в романите си проследяват темата за сближаването на унгарските евреи със селската прослойка (Kiss Szemán, 1996, s. 32).

След публикуването на отделни откъси от романа различни идейни течения¹³ започват да атакуват Гейза Вамош. Многократно е привличан под съдебна отговорност, също така е

¹² Л. Хатвани е привърженик на смесените бракове; през 1917 г. приема християнското вероизповедание. Изправен пред заплахите на нацизма, през 1938 г. емигрира във Франция, а по-късно – във Великобритания. През 1947 г. се завръща в Унгария. Лешнай емигрира в Австрия през 1919 г., а през 1939 г. – в Америка.

¹³ До крайност в твърденията си стига подписалият се като -ок (Петер Придавок) автор на статията „Нечистокръвна литература“ (*Bastardná literatúra*) в списание *Nový svet* от 1933 г., според когото подобни автори заслужават „един словашки Гьобелс“ (-ок, 1933, s. 9).

изключен от камарата на лекарите в Пиещяни. Нападките са насочени както срещу уронването на престижа на лекарската професия чрез героя, който извършва аборти, и възможното му оприличаване с реална личност, така и срещу карикатурното и гротескното изобразяване на евреите и на ритуалите на юдаизма. Независимо че в периодичния печат и в съдебните зали много словашки писатели защитават Вамош и правото му да говори свободно, случаят значително повлиява неговото реноме и живота на семейството му. Още тогавашната критика заключава, че белетристичните творби на Вамош се отличават една от друга по мотиви, композиция и стил. По отношение на стила част от романа „Прекършени клони“ е белетристична, повествователна, а останалите части са научнопопулярни с тълкувателен, полемичен или публицистичен характер, което се вижда на лексикално и синтактично равнище. Текстът на романа разкрива различни нагласи и чувства. Към успешното му осмисляне и възприемане насочват персуасивните пасажии, чрез които се постига аргументираност на възгледите и убедителност на отделните епизоди. Позицията на автора се разкрива чрез разказвача и главен герой – бащата на Микулаш Ангелмой. Съпричастността на разказвача към проблема и неговото решение се проявява чрез дълбоки емоционални реакции на отвращение и отрицание, на патос и възторг, на порицание и присмех. Вследствие на субективната тоналност на текста се постига изкривяване на реалността. Неслучайно литературният критик Александър Матушка отбелязва, че Вамош проявява склонност към хиперболизиране и контрастиране (Matuska, 1934, s. 459): слабите страни са изобразени със същото преувеличение и патос, с което се очертават контурите на всяко едно ново утопично решение. Може да се каже, че Вамош използва комичното, за да критикува, а патоса – като средство за положителна оценка. В творчеството на писателя комичното се реализира главно чрез карикатурата и гротеската – често срещани категории във визуалните изкуства, в основата на които стои съзнателната деформация. Карикатурата се отличава с опростяване, редуциране на същественото и изтъкване на някакъв незначителен белег. За гротеската е характерна хетерогенност на елементите, деформация или мултипликация, които внушават страх или смях. По това време карикатурите са често явление в периодичния печат¹⁴ и са обикнатото средство за пропаганда (напр. плакатите в Първата световна война) или за хулене и осмиване на противника (напр. вицовете). Гротескното изобразяване в експресионистичното изкуство помага да се предаде зловещата или „преобърнатата картина“ на света и чувствата на индивида (несигурност, тревога, напрежение или неопикуема радост). Романите на Гейза Вамош изграждат образа на един деформиран свят¹⁵ с герои карикатури. В опозиция се проявява визията за нов, утопичен свят, също толкова хармоничен, колкото са и неговите предвестници (напр. Ангелмой). Пространството на идеалите обаче е далеч по-ограничено в сравнение с мястото, отделено на покварената реалност. В романа „Прекършени клони“ много от героите са изобразени в негативна светлина по отношение на характера или външния им вид. Обикновено се акцентира върху едно доминиращо качество, каквото е например вроденото полово влечение при жените. То води до изневяра Режка, майката на Самко Микулаш, в истеричка и нимфоманка превръща еврейката Сара Майзлова. При красавицата Режка Шлесингерова, с която Микулаш губи девствеността си, либидото разкрива липсата на задръжки, а при Аранка, съученичката на Микулаш – безчувствеността на фаталната жена¹⁶. В контрастен план, с известни симпатии от страна на автора, са изобразени единствено сестрите Майзлови, една от които в края на романа се омъжва за словака Людо Лапайович. От важно значение е името на героя, което го характеризира и в много случаи придобива комични измерения. Например фамилията Лапайович (словаш. lapaј – палавник) е отредена на героя, известен като покорител на женски сърца. Името на героя Артур Тьохьотьом от Фюлек и Мюлек изразява едновременно стереотипно отношение към унгарския език на фонетично равнище и благороден произход. Вероотстъпничеството на Артур е пример за стремежа на евреите да се приобщят към елита на обществото. В романа са

¹⁴ В междувоенния период на особена популярност се радват карикатурите на Людмила Рамбоускова (1899 – 1952), изобразяващи словашки дейци на изкуството.

¹⁵ В ранната повест на Вамош „Око на Едита“ се разказва за увреждане на око на героинята и последствията, до които то довежда – изкривена представа за света.

¹⁶ Още от студентските си години Вамош проявява интерес към т. нар. женски въпрос. Представите му за женската еманципация се базират на анархистични идеи, които отричат буржоазния морал и брака и прокламират свободната любов. В по-късните си възгледи за жените споделя идеята за непълноценността на женския пол и произтичащите от това пороци на характера (невроза, истерия и др.).

разгърнати образите на двама равини, ортодоксален и неологичен, като положителен се явява представителят на православието Мор Хуняди: „Хуняди беше модерен човек, истински европеец [...] странна смесица от унгарски патриот, набожен евреин, свободомислещ човек и космополит“ (Vámoš, 1934, s. 69). Негова противоположност е неологичният равин Рот, който е представен като не особено мил човек с противен характер¹⁷. Тъкмо затова християнинът Михал Ангелмой решава да запише сина си на вероучение, забранено за изучаване в гимназията, при уважавания от него православен равин. В романа се засягат различни гледни точки за еврейнството и религията изобщо, авторът включва герои атеисти, вероотстъпници, новопокръстени, християни, православни и неологични евреи. Полубратята на Самко Микулаш, ортодоксални евреи, са представени в негативна светлина. Особено изразително това се вижда при най-големия от тях Нанди, когото Самко нарича Папагала. Въздействаща е ролята на представените в романа ритуални практики и еврейски празници, които доставят усещане за „екзотичност“ и оригиналност. От друга страна, по въпроса за смисъла на ритуалите Вамош споделя позициите на отлъчения от църквата философ Барух Спиноза, според когото след края на еврейнската държава те са прекалено задължаващи и лишени от логика. „Животът на Нанди Папагала е наистина странен. С Бога си ляга и с Бога става. Бог се намесва в закуската му, пред която с тфилини на главата и ръката безкрайно дълго се моли. Шепне си молитва, докато яде ябълка, преди обяда, докато си мие ръцете, след обяда, когато благодари на Бог за храната. Бог му е сложил на главата малката шапка, която за нищо не би свалил; в името на Бог му растат дългите къдриви пейси. Чуждо ядене няма да вкуси, да не говорим, че може да яде от чужда паница, не само от собствена кашер чиния. Шест часа след месна храна на обяд не вкусува нищо млечно. Моли се за милост при гръмотевици и светкавици; моли се, когато поглежда към дъгата на небето; моли се, когато пие вода; моли се, когато си мие ръцете. Животът на Нанди изобщо не е лек. Моли се, когато си облича нови дрехи, когато става от леглото, когато се къпе. По сто молитви на ден. Петдесет и четири от тях вества в трите главни молитви, а за останалите четирийсет и шест трябва да намери удобен случай. За всяко нещо има подходяща молитва – когато види краля, когато отива на гробищата, когато срещне за първи път от дълго време някой познат, когато пътува по море. Колко жалко, че кралят не идва насам, а и море не се вижда тук да има.“ (Vámoš, 1934, s. 17). По време на молитвите на Йом Кипур, деня на изкупление на греховете, „гласът на органиста Абелес канти, метално боботене проглушава ушите, погледът следи безкрайните страници на молитвеника. Някой гласовито, мелодично започва да каканиже, протяжно, в захлас да вие и извива, да се бие в гърдите. Нанди – първи сред първите. Бедният той – превит, блед, изпаднал в екстаз, не вдига очи от молитвеника, но стрелва бърз поглед към кутията в стената. Покрита със златна бродерия, в нея лежи Петокнижието, свещената Тора – съкровището на израелския народ. Слънцето се издига към пладне, червата къркорят, устите изпускат зловония, телата се превиват, коленете се поклащат в ритъм, но никой не се помества.“ (пак там, s. 27). Гейза Вамош допуска, че конфликтите между юдаизма и християнството, между други вероизповедания, както и между религията и атеизма се дължат на деструктивното въздействие на сепаратистичните възгледи за света. Подобно конкурентно напрежение властва сред езиците, народите, между половете, между хората във всяко едно общество и дори между отделните видове в природата. Сепаратизмът превръща хората във врагове заради другостта, защото са различни. Вамош смята, че е крайно необходимо човечеството да осъзнае своите общи корени и да се стреми към единство чрез солидарност и съпричастност. Става въпрос за утопичен модел, базиран на „вникването“ в реалността, на „просветлението“ на хората, на замяната на конкуренцията със сътрудничество и взаимност. Светът може да стане по-добър, ако човечеството се върне към общото си начало (утопия на миналото, митове). За писателя юдаизмът, подобно на християнството, е препятствие по пътя към „Човека“ и „Новия свят“, към разбирането на глобалните, универсалните процеси и явления. Според Вамош промяната на реалността, както и проумяването ѝ, зависят до голяма степен от медицината, „вкарана в релсите на философията“ (Vámoš, 1996, s. 91), и литературата. Медицината компенсира крехкостта на

¹⁷ В австроунгарски контекст фамилиното име Хуняди се свързва с известна благородническа династия. Често срещаното фамилино име Рот носи и лекарят и основател на словашко-еврейското движение Хуго Рот (1890 – 1987), който след излизането на романа „Прекършени клони“ също критикува Вамош за възгледите му за еврейнството и асимилацията на евреите.

тялото, поело пътя от раждането към смъртта. Литературата определя общата участ и възможните решения. Това означава, че медицината и литературата са толкова дълбоки и съкровени, че в тях няма място за хора, които не осъзнават важноста на своята „мисия“. В романа „Атомите на Бога“ авторът заявява: „[...] този най-заслужил човек на света, който открива най-голямата загадка на живите творения, е най-великият потомък на човешкия род, най-отдаденият Му от всички живи същества, [...] – той, лекарят.“ (Vámoš, 1928, s. 5). С възгледите си за литературата творецът, подобно на други словашки писатели с ляво политическо мислене¹⁸, се доближава до идеята за изкуство, отразяващо живота, или ангажирано изкуство, свързано с актуалните проблеми и нужди на обществото. Както много други европейски интелектуалци от междувоенния период, Вамош е обществено ангажиран. Още по време на следването си в Прага участва в „Детван“ – сдружение на словашки студенти. Докато е член на Съюза на словашките студенти, публикува в неговия орган *Mladé Slovensko*, много скоро обаче се разочарова от „политиканството“ сред студентите. Воден от желанието да се посвети в по-голяма степен на изкуството и литературата за сметка на участието си във всевъзможни организации, конгреси и заседания, през 1922 г. в Прага младият Вамош започва да издава списание *Svojet'*, но само в продължение на година. По-късно членува в различни сдружения на словашките писатели (литературен отдел на Словашката художествена беседа, Сдружение на словашките писатели, чехословашки ПЕН клуб) и въпреки че живее в Пиешяни, редовно посещава мероприятията им в Братислава. Участва в Първия конгрес на словашките писатели през 1936 г. По покана на Словашката художествена беседа и Алианс Франсес през 1931 г. поетесата Дора Габе (1888 – 1983) посещава Братислава. Изнася лекция за съвременната българска литература. Както отбелязва Иван Буюклиев, посещението ѝ на еврейското гето¹⁹ в Братислава я вдъхновява за стихотворението „Друговерка“, в което за първи път споменава за еврейския си произход (Vujukliev, 2011, s. 155). В края на стихотворението поетесата разкрива, че връщайки се назад в миналото, осъзнава, че в сърцето си носи две съдби. В един от ранните си разкази, озаглавен „Получовек“ (*Polčlovek*, 1922), Вамош описва героя разказвач като безпътен получовек, който не успява да намери другата си половина (може само да се гадае дали тя е жена, или друго близко същество). Докато лирическата героиня на „Друговерка“ внушава усещането за излишък, за състояние, в което тя получава повече от обичайното (макар че не споменава за възможен разрыв между двете ѝ съдби), „получовекът“ на Вамос предизвиква по-скоро чувство на липса и раздвоение. Освен в ранните си разкази писателят засяга темата за липсата на контакт и общуване между хората в главната сюжетна линия на романа „Атомите на Бога“, която проследява съдбата на лекаря Карел Зуриан в една пражка болница. В края на романа протагонистът и любимата му, неслучайно наречена Медуза²⁰, се самоубиват. Една от причините за крайното решение е неуспешното лечение на венерическа болест, с която докторът се самозаразява при опит да открие лекарство срещу нея. Но това не е единственият мотив – и двамата смятат, че не могат да се приспособят към средата, в която живеят, като в същото време гордостта им не позволява да молят за помощ и да се пригаждат към еснафските привички на околния свят. Така романът придобива декадентски тон²¹, „който контрастира с намерението на Вамош да напише роман за

¹⁸ Вамош не е бил политически ангажиран и не е бил член на комунистическата партия, но е проявявал силно чувство за социална справедливост. Дълбоко преживява последиците от икономическата криза и заплахите за демокрацията в Европа, интересува се от събитията в Съветския съюз, а през 30-те години на 20. век сътрудничи на комунистически периодични издания (напр. *DAV*).

¹⁹ Наред с Будапеща, през 19. век Братислава също е център на австроунгарската еврейска ортодоксалност. Тук развива дейност известна йешива, а работата на равин Моше Шрайбер (Хатам Софер, 1762 – 1839) е всепризната и високо ценена.

²⁰ В свои предишни публикации обръщам внимание върху алюзията с митологичното същество Горгона Медуза, чийто поглед вкаменява. Тя присъства и в разказа „Получовек“, където разказвачът е с лице на Медуза. Неподвижността, застоят се асоциират с безжизнеността, с предупреждението за смърт, която е присъща на всички живи същества във всеки един момент от живота им, даже и когато се съвокупляют.

²¹ Въпреки или благодарение на скандалния си сюжет, романът претърпява четири издания в периода между двете световни войни. След дълга пауза, през 2003 г. романът е издаден за пети път, вече адаптиран към съвременния словашки правопис.

борбата на един лекар срещу микробите, които, както и човекът²², са „атоми на Бога“. В изданието на романа авторът публикува предговора „Братството на живите“. Още първите изречения противоречат на Битието: „Над вечния мир, на земята се възцари божественият произвол. Същият този Произвол сътвори живота, но животът е падение.“ (Vámoš, 1928). Бог е представен като безмилостен и жесток, Сътворението се тълкува като забавление, развлечение на Сътворителя. Привидно най-съвършеното творение – човекът – страда от телесни недъзи, противоречиви мисли и войнствен характер. Проявите на бунтарство и съревнование в природата са резултат от загубата на изначалното единство при Сътворението. Настъпва разединяване, сбlijаване, размножаване, възникване и заличаване на различни форми на живот. Неизбежно животът сътворява смъртта. Представата за разделението може да е плод на еврейската мисъл, подобно на представата за преоткриване и възстановяване на единството. В историята на човечеството преоткриването става възможно благодарение на обектива, на микроскопа и телескопа, които помагат на човек да проумее, че светът е сложна йерархична структура. Божията „алчност“ е коригирана от лекаря, който има шанса „да придвижи напред, макар и с крачка, хода на нещата. Не искам и не мога да поправа всичко, но поне малко... Велики Боже, Отче наш всемогъщи, позволи ми да се боря и ми дай сили в борбата“ (Пак там). За доктор Зуриан, който „влиза в Градината на Създателя“, това е стимул да действа. Неговата роля в романа е амбивалентна – лекувайки венерически болести, помага за „корекцията“, възстановяването на размножителните функции. Самият той обаче не иска да има деца, заради което любимата му Медуза прави аборт. Ян Щефчек посочва, че лекарят в романа „Атомите на Бога“ е едновременно „противоположност и подобие на Бога“ (Štefček, 1989, s. 282). Романът „Атомите на Бога“ е написан след като Г. Вамош завършва медицина и започва да учи философия. Издаването му съвпада с преместването на автора в Словакия. Интерес представляват пасажите, посветени на историята на медицината, както и описанието на тогавашното медицинско оборудване, диагностиката и медицинските институции в Прага. В дисертацията си Вамош определя романа като „медицински“ (Vámoš, 1996, s. 91), за белетристичен израз на философските му идеи. Дисертационният труд на Гейза Вамош, издаден през 1996 г., носи заглавието „Принципът на жестокостта“ (*Princíp krutosti*). За автора жестокостта е проява на сепаративност, конкурентност и мултипликативност; тя е центробежен принцип, който се проявява в реалността. Като компенсация трябва да послужи принципът на любовта, чрез който да се възроди изначалното единство на човечеството и света. В дисертацията си Вамош обръща внимание „на измамната стойност и погрешното превъзнасяне на човешката индивидуалност, на сливането на мъжа с жената, на жената с мъжа, на човека с човек, на всички нас с едноклетъчното начало, а това начало с останалия едноклетъчен свят, който се слива с живота на цялата вселена. Тази перспектива трябва да ни научи на чувства, да мразим и да обичаме, да се страхуваме и възхищаваме, да поправаме непоправимото, да търсим всякакви възможности, да се борим за съдбата си, която винаги ще бъде нашето взаимно, общо, общоприето, общочовешко богатство [...] Отхвърляйки самонадеяната и измамна индивидуалност, да приемем принципа на любовта, който и да не е най-успешният, засега е единственият осуетител, парализатор на принципа на жестокостта, чиято опора той намира в блуждаенето на човешката индивидуалност било тук, на земята, или отвъд смъртта. (Vámoš, 1996, s. 86 – 87). Това означава, че хората (и всички живи същества) се раждат в една жестока реалност, белязана от разпадането на изначалното единство, което те съзнателно могат да заменят с един нов свят: по този начин утопията е възможна като продукт на „просветителската“ човешка дейност. Утопията може да се реализира в бъдещето, т.е. новият свят се формира във времето като пространствена концепция, като в същото време се завръща като мит към началото, към отправната точка.

²² В трета глава на своята дисертация Вамош извежда общи характеристики на микробите и човека. Една от целите на труда е да заличи представата за уникалността и превъзходството на човека. В белетристичното си творчество Вамош се опитва да изкорени тази представа чрез наратив от името на някакво животно или микроорганизъм, какъвто е случаят с едноименния с романа му разказ „Атомите на Бога“, поместен в дебютния сборник „Окоето на Едита“, и в непубликуваните му повести със заглавия „Кучето и писателят“ (*Pes a spisovatel'*) и „Приключенията на котарака Феликс в Грубияния“ (*Dobrodružství kocúra Felixa v Hulváci*).

Гейза Вамош изгражда своите представи за човека и неговото място в света и природата за сравнително кратък период, като се базира на образованието си по медицина и философия, но и на традициите на еврейската мисъл. Съвременни философски проучвания нареждат твореца сред представителите на т. нар. философия на живота, чието начало се полага с развоя на природните науки през 19 в. Литературната критика забелязва общи черти на белетристиката му с натурализма, декаданса и експресионизма. Прилагането на концепцията за модернизма в най-новите изследвания дава възможност за комплексен подход в изучаването на неговото литературно и философско творчество, което се вписва в съвременния словашки културен контекст и присъства в съзнанието на днешния читател още от часовете по литература в училище.

БИБЛИОГРАФИЯ:

- Bujukliev, I. (2011)** Dora Gabe v Bratislave. // *Philologica* (Bratislava), 71, s. 153 – 158.
- Bžoch, A. (2002)** Vámošov Princíp krutosti z hľadiska filozofie života. // *Slovenská literatúra*, 49, č. 3, s. 209 – 212.
- G., A. (1925)** Gejza Vámoš: Editino očko. // *Slovenské pohľady*, 41, č. 12, s. 769 – 770.
- Hamaliar, J. (1925)** Gejza Vámoš: Editino očko a iné novely. // *Národné noviny*, 56, č. 107, s. 6 – 7.
- Chrobák, D. (1957)** Enfant terrible slovenskej literatúry. – In: *Cesta za umením*. Bratislava, s. 105–107.
- Kiss Szemán, R. (1996)** Niektoré charakteristické znaky asimilačnej stratégie predstaviteľov stredoeurópskeho židovstva v zrkadle literatúry prvej polovice 20. storočia. In: *Mešťan, P.* Gejza Vámoš burič?! Bratislava, s. 31 – 36.
- Lalíková, E. (2010)** Gejza Vámoš: permanentný burič. – In: *Realita a filozofia na Slovensku: Ján Lajčiak, Gejza Vámoš a Svätopluk Štúr*. Bratislava, s. 45 – 72.
- Matuška, A. (1934)** Portréty slovenských spisovateľov. Gejza Vámoš. // *Přítomnost*, 11, č. 29, s. 458 – 459.
- ok (1933)** Bastardná literatúra. // *Nový svet*, 8, č. 13, s. 9.
- (1939)** Soznam kníh zo slovenskej beletrie. // *Gardista*, I, 35 (30. 9. 1939), s. 12.
- Števíček, J. (1989)** Naturalistický expresionizmus: Vámošove Atómy Boha. In: *Dejiny slovenského románu*. Bratislava, s. 279 – 286.
- V., G. (Vámoš, G.) (1922)** Čuj národ náš drahý! // *Svojet'*, I, č. 1, s. 1 – 2.
- Vámoš, G. (1928)** Atómy Boha I.-II. Praha – Bratislava: EMSA, 302 s. a 310 s.
- Vámoš, G. (1934)** Odložená haluz. Praha: Melantrich, 327 s.
- Vámoš, G. (1922)** Polčlovek. // *Svojet'*, I, č. 5 – 6, s. 153 – 166.
- Vámoš, G. (1996)** Princíp krutosti. Bratislava: Chronos, 189 s.
- Zigo, M. (1996)** Poznámky k Vámošovej „biologickej filozofii“. In: *Mešťan, P.* Gejza Vámoš burič?! Bratislava, s. 57 – 66.